

זיכרון תלוי

ג'ודי באומל־שוורץ

אמיר גולדשטיין, גבורה והדרה: עולי הגרדום והזיכרון בישראל, יד יצחק בן־צבי ומכון ז'בוטינסקי בישראל, ירושלים, 2011, 355 עמודים.

בשנים האחרונות עוסקים היסטוריונים של העת החדשה בזיכרון ההיסטוריה יותר מאשר בהיסטוריה עצמה. כך לפחות טוענים כמה היסטוריונים שאתם דיברתי לאחורונה. הם מבכים את אובדן הלהט אצל רבים מעמיתיהם הצעירים של ישיבה בארכיונים משך חודשים כדי לגלות מסמך לא ידוע אשר ישפוך אור על איזו פרשיה היסטורית עלומה. 'זו אינה היסטוריה אלא פוליטיקה', קונן אחד מהם, 'תופעה של כניעה להלך רוח פופוליסטי בעידן תקשורתי כשאדם המכנה עצמו היסטוריון חומק מכל העבודה הקשה שהופכת אותו להיסטוריון אמיתי'.

'עזובי', ענה לי היסטוריון אחר שהצגתי בפניו טענות אלה. 'הם פשוט אינם מבינים שהיסטוריה היום אינו מונח צר כפי שהיה בעבר ושאלה שעוסקים בחקר הזיכרון ההיסטורי יושבים בארכיונים לא פחות מהם. ההבדל הוא שחוקרי הזיכרון קודם מתעדים אירוע ולאחר מכן בוחנים לאן לקחו אותו ציבורים שונים בתקופות שונות כדי להבין לא רק את העבר אלא כיצד נוצר ההווה'.

במבט ראשון אכן נראה כי התברכנו בשנים האחרונות במספר הולך וגדל של מחקרים העוסקים בזיכרון היסטורי בתקופות שונות ובקרב ציבורים שונים. אחרון המצטרפים לרשימה הוא מחקרו המעניין ביותר של אמיר גולדשטיין, הבוחן את מקומם של עולי הגרדום בזיכרון בישראל. אם לדייק, ספרו בודק את גבולות הזיכרון ההיסטורי בנושא זה בעיקר בקרב חברי הימין הציוני בתקופות שונות, החל בשנות השלושים המאוחרות של המאה הקודמת וכלה בימינו אנו.

לאחר פתח דבר ומבוא המוקדש בעיקר לסקירת ספרות המחקר ולדיון קצר יחסית בסוגיית הזיכרון הקולקטיבי בכלל ותרבות הזיכרון הרביזיוניסטי במיוחד, מחולק ספרו

של גולדשטיין לשתי חטיבות עיקריות. הראשונה, ובה חמישה פרקים, עוסקת בסיפור עולי הגרדום בימי המנדט, בתהליך יצירת המיתוסים סביבם ובשימוש שנעשה בהם עד להקמת המדינה. 'מיתוס הגרדום קדם לגרדום', קובע גולדשטיין בפתח דבריו, ובהמשך הוא מפתח דיון מרתק במה שהוא רואה ככמיהה לגרדום בקרב הרביזיוניסטים המקסימליסטים בשנות השלושים, שנים לפני תלייתו של עולה הגרדום הראשון, שלמה בן־יוסף. שאר הפרקים בחטיבה ממוקדים בעיקר בסיפורו של בן־יוסף ובהשלכותיו: הוויכוחים על פעילותו, השאלה אם היה 'קרוש' או 'קורבן', תגובותיו הראשונות של מנהיג התנועה הרביזיוניסטית, ז'בוטינסקי, למעשה של בן־יוסף, ואימוצו המאוחר יותר של בן־יוסף כמרטיר התנועה הראשי. פרקי ההמשך עוסקים בכניית מיתוס בן־יוסף בקרב חברי האצ"ל בשנות הארבעים, בפרשיית דב גרונר ועולי גרדום אחרים, בסוגיה של חנינת גרונר וכדרך היווצרות מיתוס עולי הגרדום בשלהי תקופת המנדט.

חטיבה זו, המלאה לא רק בסיפוריהם של עולי הגרדום אלא גם בנייתו הדרך שבה התייחסו מנהיגי התנועה אליהם ובחיייהם ולאחר מותם, שופכת אור על תהליך בניית מיתוס בקרב תנועה ללא מדינה. ובנוגע לתהליכי בניית מיתוס, מזכיר לנו גולדשטיין, יש לא מעט מאבקי כוח בדרך. שלב אחר שלב הוא מראה את הדרך שבה השתלב תהליך בניית המיתוס במאבקי הכוח שאפיינו את מערכת היחסים המפותלת שבין מייסד התנועה הרביזיוניסטית, ז'בוטינסקי, לבין מפקדי האצ"ל הצעירים בשלהי שנות השלושים, מאבק שחלקו האחר מתואר בספרי על משלחת האצ"ל בארצות הברית בשנות הארבעים.¹ כפי שכותב גולדשטיין, 'ז'בוטינסקי, שסירב בתחילת לאמץ את הרומנטיקה של הגרדום כחלק מהמאבק לשחרור לאומי, נאלץ במהלך פרשת בן־יוסף לקבל לא רק את מיתוס הגרדום אלא גם, לפחות באופן חלקי, את תכנית הפעולה של מפקדי האצ"ל הצעירים, שהייתה מנוגדת להשקפת עולמו ולאישיותו כאחת' (עמ' 55). למעשה, מיתוס בן־יוסף, שהיה המיתוס המכונן של עולי הגרדום בקרב הציונות היה כחוגי הימין עוד תחנה בהעברת מוקד הכוח בתוך התנועה מהדור המבוגר לדור הצעיר יותר, ומההנהגה הרביזיוניסטית הוותיקה ובראשה ז'בוטינסקי, לראשי האגף הרדיקלי והאקטיביסטי יותר של התנועה, הארגון הצבאי הלאומי, ובעיקר למנחם בגין.

תהליך זה נמשך ביתר שאת לאחר מותו הפתאומי של ראש התנועה בעת שהותו בארצות הברית, באוגוסט 1940. הווקום שנוצר בהנהגה הרביזיוניסטית עם הסתלקותו של ז'בוטינסקי, מצא את פתרונו הקבוע רק לאחר קרוב לארבע שנים עם כניסתו של מנחם בגין לתפקיד עם בואו לארץ. וקום זה אפשר גם למיתוס הגרדום לצמוח ללא הפרעה, ולסיים את התהליך שהחל עוד בשלהי שנות השלושים. עדות מצמררת לריטואלים שהחלו להתמסד סביב מיתוס העלייה לגרדום הוא סיפור שמביא גולדשטיין על טקס ההנצחה הראשון

1 יהודית תידור באומל, בין אידיאולוגיה לתעמולה: משלחת האצ"ל בארצות הברית, 1939-1948, ירושלים תשנ"ט (להלן: תידור באומל, בין אידיאולוגיה לתעמולה).

לבן-יוסף שערכו דוד רזיאל ואברהם שטרן בקיץ 1939 בזמן מעצרים בעכו. לאחר שבנו 'קבר' סמלי, עברו לפניו ועמדו דום, הרצה רזיאל על הפרשה ועל תפיסתו של בן-יוסף, ובלילה קראו בתנ"ך ומשירי אורי צבי גרינברג, ערכו משמרות כבוד ליד ה'קבר' וחתמו במסדר שהתקיים בשעת הבוקר – שעת התלייה (עמ' 81). במהלך הזמן, ואף במלחמת העצמאות, נחשבו העולים לגרדום לעולים ברמת המרטיריות שלהם גם על הנופלים בקרב, מאחר שאלה נמצאו עם חבריהם למחלקה ועם נשק ביד, בעוד עולה הגרדום התמודד עם מציאות של כרירות, של המתנה לתלייה ושל חוסר בנשק והיעדר סער הקרב. לפיכך גם בימי מלחמת העצמאות המשיך הימין הציוני לראות בעולי הגרדום סמל אולטימטיבי לגבורה לאומית ומודל לחיקוי בכל הקשור באומץ ובגבורה תנועיתית.

החטיבה השנייה של הספר עוסקת במאבק על זיכרון עולי הגרדום החל בסיום מלחמת העצמאות ועד לתקופה שלאחר המהפך בשנת 1977 ועליית הליכוד לשלטון. בשמונת פרקי חטיבה זו עוסק המחבר בפעילות ההנצחה בעשור הראשון למדינה, כגון בהקמת אנדרטת דב גרונר ברמת גן ובהמשך המאבק על מקום מיתוס עולי הגרדום בחברה הישראלית באותה תקופה, במקומו של מיתוס עולי הגרדום בתנועת החירות, בספרות הרביזיוניסטית שנכתבה בנושא עולי הגרדום, ובמאבק על תיאור פרשיות עולי הגרדום בספר תולדות ההגנה. גולדשטיין מראה כיצד חל שינוי אטי בהתייחסות הציבורית לנושא בשנות השישים, כחלק מהשינויים בהתייחסות המימסד לאחר פרישתו של דוד בן-גוריון לימין הציוני בכלל ולמנהיגיה בעבר ובהווה.

מוטיב מרכזי בולט מאוד בחטיבה זו הוא הניסיון לעצב תמונת זיכרון רביזיוניסטית הרמונית שבה היה לז'בוטינסקי מעמד של מה שגולדשטיין מכנה 'מנהיג מכונן'. תמונה זו טשטשה את כל המאבקים הפנים מפלגתיים בחייו של מייסד התנועה ולאחר מותו, עד שחבורה של יוצאי האצ"ל קיבלה לידיה את הנהגת התנועה. האחראי העיקרי לכתובה מחודשת של ההיסטוריה הרביזיוניסטית היה מנהיג חרות, מנחם בגין, אשר רידר את הסיפור הרביזיוניסטי המרכב והפך את הקונגלומרט הרביזיוניסטי המגוון, רב הפנים ורווי המתחים הפנימיים לנרטיב חד-ממדי ופשטני, לדברי גולדשטיין (עמ' 208). עניין זה השפיע רבות גם על נושא עולי הגרדום, מאחר שבגין ראה עצמו 'כמבטא צוואתם וכמי שלחם על מקומם בתודעה הישראלית הקיבוצית' (עמ' 209). אי לכך, מתקופתו ואילך לא הייתה כל הסתכלות בוחנת בסוגיית עולי הגרדום וכל הדחיפה הייתה להפוך אותם לסמל מרכזי של התנועה. באחד הנאומים שלו בשנת ה'עשור לשנת התליות' – 1957 – קבע בגין כי 'שלושה סמלים שחורים לרשעות השלטת עדיין בישראל' הם מניעת העלאת עצמות ז'בוטינסקי, המשך הפעלת בית חולים לחולי נפש במבצר עכו, ואי הופעתם של דוברי המדינה על קברות עולי הגרדום.

חרף מאמציו של בגין, במשך שנים רבות ייחודם של עולי הגרדום לעומת קבוצות גיבורים אחרות בתנועה הציונית היה דווקא כישלונם לחדור אל הפנתאון הלאומי. גולדשטיין קובע כי הם היו קבוצת הגיבורים המודרת ביותר, ככל קנה מידה ובכל זירה

אפשרית, שבגיבורי התנועה הציונות של התקופה. בעוד מיתוס שרה אהרונסון וניל"י קנה אחיזה בקרב סקטורים הולכים וגדלים של הציבוריות בארץ, לא הייתה לעולי הגרדום הצלחה מקבילה.

חרף המאמצים המעשיים והסמליים של תנועת חרות ובגין בראשה, מצב זה לא השתנה עד לעליית הליכוד לשלטון בשנת 1977. לדוגמה, עד למועד זה הדיונים על שינוי ייעוד השטח בכלא עכו מבית חולים לחולי נפש למוזיאון גבורה בלבד לא נחלו הצלחה עקב טענות חוזרות על היעדר אמצעים כספיים לכך. גם הניסיונות הסמליים לשלב את עולי הגרדום בסיפור המרטירולוגיה הציונית הרחבה נועדו לכישלון. דוגמה לכך היה ניסיון סמלי להפוך את סיפור עולי הגרדום לחלק מטקס העלאת עצמותיהם של זאב ויוענה ז'בוטינסקי מחו"ל. בדרכם לקבורה בהר הרצל הועברו ארונותיהם של מייסד התנועה הרביזיוניסטית ואשתו לרמת גן, לצד האנדרטה לזכרו של דב גרונר. כך גם הועברו לירושלים שקי עפר מבתי קברות שונים בארץ שנתפסו כמחוזות זיכרון תנועתיים של הימין, כמו תל-חי וצפת, כדי לקבור אותם למראשותיו של ראש בית"ר. אך כאמור, כל זה לא הצליח להחזיר את סיפור עולי הגרדום לתוך פנתאון הגבורה הישראלית עד למהפך הפוליטי בשנת 1977. שיפור ניכר חל בתהליך הלגיטימציה של תנועת חרות לאחר הצטרפות מנחם בגין לממשלת האחדות הלאומית לפני תחילתה של מלחמת ששת הימים וגם לאחר מכן, אך רחוקה עוד הייתה הדרך לפנתאון הלאומי.

אחד הפרקים המעניינים בחטיבה הוא דווקא בסיומה, כשהמחבר מכניס את הקורא לתקופה מוכרת הקרובה יותר לימינו: ההתייחסות למיתוס עולי הגרדום לאחר המהפך. 'נאום הצ'צ'חים' הידוע, שנחרט עמוק בזיכרון הציבורי של הימין בארץ, ותגובתו של בגין בעת שהשתמש במיתוס עולי הגרדום בנאומו כגורם עדתי מלכד, הקמת המוזיאון של עולי הגרדום במבצר עכו, הבולים של עולי הגרדום שהונפקו לאחר עשרות שנים של ניסיונות ויוזמות, וכדומה. בכך הוא מראה כיצד הימין הציוני סגר את המעגל שנפתח עם עלייתו של שלמה בן-יוסף לגרדום, והניסיונות לנכס לעצמו גיבורים המגלמים את אתוס הגבורה האקטיביסטית של תנועתם.

הספר שלפנינו הוא פרי מחקר יסודי ומעמיק העושה שימוש אחראי בחומר תיעודי מסוגים שונים: חומר ארכיוני ופובליציסטי, עיתונות התנועה, ראיונות ומחקרים. הסגנון קריא מאוד והמחבר אינו מוכיח על הקורא בציטוטים ארוכים אלא מכיר היטב את מלאכת ההיסטוריון: להעביר לקורא את המידע הנחוץ בלי לייגע אותו במובאות ארוכות מדי מהמקורות. התמונה המתנוססת על הכריכה של אנדרטת דב גרונר ברמת גן מעודדת את הקורא לרצות לראות תמונות נוספות הקשורות בעולי הגרדום, לפחות תמונות של כל אחד מהם, וחבל שלא נכללו בספר. לכאורה ספר מצוין, דוגמה למחקר מופת בנושא הזיכרון הישראלי.

ואולם, בחינה נוספת של הספר מעלה שוב את שתי הלקונות העיקריות המאפיינות חלק גדול מהמחקרים הישראלים לא רק בנושא הזיכרון אלא בנושאים רבים הקשורים

בתקופת המנדט ובמדינת ישראל. לקונות אלה נובעות, בין היתר, מהגישה הפלשתינוצנטרית המאפיינת מרבית מחקרים אלה ולכאורה פוטרת אותם מראש מחוקי המשחק הנהוגים במחקרים היסטוריים טובים היום בעולם: דיון במסגרת רחבה ולא מקומית בלבד, כולל דיון תיאורטי בנושא הנדון, דיון בהקשרים הרחבים של אותה סוגיה, וגם היבטים רחבים יותר של סוגיות המשנה העולות בזמן המחקר.

גולדשטיין אמנם עושה מאמץ מסוים במיקרו להזכיר פעם אחת הקשר חוץ-ישראלי לחלק מהסוגיה כשהוא מקדיש מספר עמודים לבעיית המרטירים של ה-IRA באירלנד. ואולם הדבר כמעט חסר משמעות במקרו מאחר שהוא אינו מנסה למקם את סוגיית עולי הגרדום במסגרת סוגיה בינלאומית רחבה יותר שאליה היא שייכת בפועל: התייחסות תנועות שחרור למרטירים שלהן, כשאלה נדונים למוות בידי שליטים זרים של המדינה שבה מתרחשים האירועים המדוברים. האם זה קרה רק אצלנו? לא ולא. אילו היה גולדשטיין בוחן את הסוגיה, הוא היה מוצא דוגמאות למכביר לאורך המאה העשרים הדומות במידה זו או אחרת לסיפור עולי הגרדום. זהו למעשה סיפורו של מיעוט פוליטי המבקש קודם כול להכיר במרטירים הנבחרים שלו בתנועתו, ובשלב מאוחר יותר ניסיונם של מנהיגי מיעוט זה להשיג הכרה במרטירים התנועתיים כחלק מן הפנתאון הלאומי שנשלט בידי הרוב. כל זה, כמובן, ללא קשר עם הגוף שהפך אותם למרטירים – הכובש הזר ובמקרה שלפנינו, ממשלת המנדט. מה ייחד את הדגם הציוני במקרה זה מכל הדגמים האחרים? זאת לא נדע מספרו של גולדשטיין, מאחר שהוא נבחן בספר, כאמור, כדגם כמעט בלעדי. לא רק שלא נדע את התשובה לשאלה, לא נדע שהשאלה כלל קיימת.

טוב היה אילו היה גולדשטיין בודק מה אירע לניסיונות להחזיר מרטירים מקבוצות מיעוט אנטי-פאשיסטיות בתקופה הנאצית, ושנשארו קבוצות מיעוט בתוך הרוב הקומוניסטי לאחר מכן, לשורות הפנתאונים הלאומיים במזרח אירופה לאחר המלחמה, או לניסיונות דומים במדינות כגון יוגוסלביה, רומניה, הונגריה עד לשלהי שנות החמישים. בספרי על צנחני היישוב והזיכרון הקולקטיבי הישראלי אני דנה בדוגמאות רבות מסוג זה.² בניית טיפולוגיה רחבה וניסיון למקם בה את עולי הגרדום היו מעניקים ערך מוסף למחקרו של גולדשטיין, וערך זה היה מציב אותו מעל למחקרים הארצישראלים הממוקדים שאנו רגילים אליהם, הממשיכים למקם את מרחב דיוניהם בשטח שבין חדרה לגדרה או במקרה זה, בין ראש פינה לכלא בקהיר.

על שימוש בבסיס תיאורטי הס מלהזכיר, כשמדובר במחקר על ארץ ישראל או על מדינת ישראל, אף על פי שהדבר הפך ללחם חוק במחקרים היסטוריים רבים ברחבי העולם. אך גם אם חוקר נשאר צמוד לשיטות המחקר של מדעי הרוח, אפשר בנקל להוסיף למחקר ממד רחב יותר שהיה מציל אותו מלהיות עוד דיון פרטיקולריסטי על היבט זה או אחר של העם

2 יהודית תדור באומל, גיבורים למופת: צנחני היישוב במלחמת העולם השנייה והזיכרון הקולקטיבי הישראלי, קריית שדה-בוקר 2004.

היושב בציון הרואה בעצמו משהו יחיד במינו שאין חלים עליו כללי המחקר המקובלים היום בעולם במחקרים היסטוריים מעמיקים.

זאת ועוד, גם בפרמטרים של מחקר פנים ישראלי או פנים יהודי מובהק בחר גולדשטיין לא להוסיף כמה הקשרים רחבים, שהיו מוסיפים לדבריו לא רק צבע אלא גם תוכן וחומר למחשבה. דוגמה לכך הוא ההקשר הרחב יותר לרקע פעולתו של בן־יוסף שהביא אותו להיות עולה גרדום. אחד המניעים לפעילותו של בן־יוסף, כותב גולדשטיין, הייתה פעילות הכנופיות בזמן המרד הערבי ואוזלת ידיהם של היהודים חרף הרטוריקה הלאומית האקטיביסטית. השיא שהביא אותו ואת חבריו לצאת לפעולה, היה רצח אכזרי של שישה נוסעי מונית בדרך לצפת בידי חברי כנופייה ערבית באביב 1938 (עמ' 46). בעלה של אחת הנרצחות, יהודי מצפת, נסע בעקבות המקרה להתאושש אצל אחיו וכני משפחתו בארצות הברית. שם, כתב אחד האחיינים שלו, הוא נהג לשבת ליד השולחן עם אחיו, גיסתו ושני האחיינים הצעירים, שהקשיבו קשב רב כשהדוד מארץ ישראל זועק נגד הפורעים הערבים והבריטים המרושעים המונעים מהיהודים להגן על עצמם בכוח הזרוע.

גם על בן־יוסף היה לדוד מה לומר. סוף סוף מישוהו הרים את נס המרד, ניסה לגאול את כבודם של היהודים. ומאחר שאחיו האמריקני של האלמן, אף הוא יליד צפת, היה מקורב לחוגי בית־ר, סיפורי הרצח, גבורתו של בן יוסף, והצורך במקסמיליזם יהודי כתגובה היו נושאי שיחה קבועים באותו בית לאורך שנים. שיחות אלה, כך כתב האחייין בכתביו, השפיעו עליו ומאוחר יותר נשבע שיקדיש את חייו ללמד יהודים להגן על עצמם בכל מקום שהוא, בכוח הזרוע ובכוחות עצמם, כדי להרתיע אחרים מלפגוע בהם. שמו היה מאיר כהנא.³

העובדה שאותו מקרה רצח בצפת היה קטליזטור לפעילותו של בן־יוסף, ראשון עולי הגרדום, ובמקביל השאיר חותם עמוק כל כך על הילד מאיר כהנא שאיבד שם בני משפחה, הוא לא רק בעל משמעות אנקדוטלית אלא יכול היה להוות מקפצה מצוינת כדי להראות עד היכן הגיע סיפור גבורתו של עולה הגרדום הראשון והמיתוס שלו בקרב ציבורים יהודיים, אף מחוץ לארץ ישראל, באותה עת. אבל גולדשטיין לא הגיע כנראה למקורות ולמחקרים שהצביעו על הקשר הזה, וחבל.

כל זה אינו בא להפחית מערכו של הספר שלפנינו ומהמחקר שנעשה. זה מחקר מעניין, מעמיק וקורע אשנב לפרשיית זיכרון נוספת בחברה הישראלית. אפשר רק לקוות כי המודעות לכך שאנחנו לא חייבים להישאר 'עם לברד' מבחינה מחקרית יעודד חוקרים בעתיד לחפש את ההקשרים הרחבים יותר לסוגיות בעלות אופי מקומי או לאומי־ציוני. כך נוכל להעריך את הדינמיקות המתגלות בחברה הישראלית באמצעות ההקשרים במפה העולמית ולא רק הישראלית.